

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-SİYASİ VƏ İQTİSADI VƏZİYYƏT

¹Esmira Hilal qızı Cəfərova, ²Gülər İlham qızı Əjdərzadə

¹siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

esmira.cafarova@mdu.edu.az

²gular.ajdarzada@mdu.edu.az

^{1,2}Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə

XX əsrin əvvəlləri ilə bağlı hadisələr dövlətimizin həm parlaq, həm də faciəli məqamları içərisində xüsusi yer tutur. Bu dövr Azərbaycan xalqının tarixində çox çətin, mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövr olmuşdur. Azərbaycanın ictimai – iqtisadi quruluşunda feodal münasibətlərinin mövcud olmasına baxmayaraq təkcə Bakıda deyil, Azərbaycanın digər rayonlarında da sənayenin müxtəlif sahələri inkişaf edirdi. Azərbaycan artıq neft sənayesinin inkişafına görə Ümumrusiya və dünya əmtəə tədavülünə cəlb edirdi. “Xalqlar həbsxanası” ləqəbli Rusiya imperiyasında xalqlar biri-birinə qarşı qoyulur, xüsusən türk xalqlarının bütünhüquqları məhdudlaşdırılırdı. Buna baxmayaraq, 1905-1907-ci illər rus inqilabı cəmiyyətin bütün təbəqələrinin siyasi fəallığı üçün əlverişli şərait yaratdı. Azərbaycanın hakim dairələri öz qüvvələrini daha mütəşəkkil fəaliyyət üçün toplamağa başladılar. Onlar Rus imperiyasının digər ucqar bölgələrindəki müsəlman xalqlarının nümayəndələri ilə birləşərək dövlət idarə quruluşu haqqında, xalqlara geniş sosial və siyasi hüquqlar verilməsinə dair siyasi tələbləri hazırlamağa başladılar.

Açar sözlər: ictimai-iqtisadi quruluş, kapitalizmin inkişafı, neft sənayesi, fəhlə sinfi, milli kapital, siyasi partiya, inqilab

Giriş

Çarizmin müstəmləkə siyasəti, Azərbaycana Rusiyanın sənayesi üçün xammal mənbəyi kimi baxılması, Azərbaycanın ictimai-iqtisadi quruluşunda feodal münasibətlərinin mövcud olması Azərbaycanda kapitalizmin inkişafını ləngidirdi. Lakin Rusiya kapitalizminin və Bakıdakapitalist neft sənayesinin inkişafı artıq bütün Azərbaycanı Ümumrusiya və dünya əmtəə tədavülünə cəlb edirdi. Azərbaycan sənayesi çoxsahəli idi. Burada ən mühüm yeri neft hasilatı sənayesi tuturdu ki, bu sahə də çox sürətlə artırdı. Azərbaycan neft hasilatı 30 il (1873-1903) ərzində 170 dəfə artmışdı. Neft hasilatına görə Azərbaycan 1897-ci ildə ABŞ ilə müqayisə edilir, 1898-ci ildə isə onu ötərək dünyada birinci yerdə qərarlaşmışdı [1]. XIX əsrin II yarısında Şimali Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər burada burjuva cəmiyyəti siniflərinin yaranmasına gətirib çıxartdı. Bununla yanaşı bu dövr Azərbaycan sənayesinə xarici kapital axınının güclənməsi ilə xarakterizə edilir. XIX yüzilliyin II yarısında sənaye kapitalizminin inkişafı, burjuazianın meydana gəlməsi ilə yanaşı fəhlə sinfinin formalaşması prosesi də gedirdi. Şimali Azərbaycanda fəhlə sinfinin təşəkkülü sənaye kapitalizminin sürətli inkişafı ilə bağlı idi. Azərbaycan fəhlə sinfi kəndlərdən və Cənubi Azərbaycandan iş dalınca gələnlərin hesabına xeyli çoxalmışdı.

İqtisadi böhran

Rusiyada 1900-1903 və 1908-1909-cu illərin iqtisadi böhranları Rusiya və Azərbaycan iqtisadiyyatına güclü təsir göstərdi. Böhran neft sənayesini iflic etdi, burada çalışan fəhlə sinfinin vəziyyətini ağırlaşdırdı, onların inkişafını ləngitdi. Bu böhranlardan sonra Azərbaycannəft sənayesi tənəzzül etməyə başladı. 1901-ci ildə 671 mln. pud neft çıxarıldığı halda, 1908-ci ildə bu rəqəm 474 mln. puda enmişdi. 1910-cu ildən mərkəzi Rusiyada başlanan sənaye yüksəlişi və yanacaq olan

tələbatın artması ilə bağlı 1909-1910-cu illərdə Bakıda neft hasilatı bir qədər artmış, yəni 1910-cu ildə 488,7 mln. pud təşkil etmiş, sonrakı ildən isə yenidən azalmağa başlamışdı [3].

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Bakı nefti dünya bazarında Amerika neftinin rəqabətinə rast gəldiyindən xarici ticarətdə özünün 3/2 hissəsini itirmiş və Rusiyanın daxili bazarı ilə daha sıx bağlanmışdı. Böhran ərəfəsində iri inhisarçı birliklərin sahələrində neft hasilatı kəskin artdı. Hasilatın artmasına baxmayaraq, daxili və xarici bazarlarda neftə tələbat azaldı. Nəticədə qazma və kəşfiyyat işləri azalmağa başladı, qiymətlər isə aşağı düşdü. Boş qalan quyuların sayı artdı. Neft emalı zavodlarının əksəriyyəti fəaliyyətini dayandırdı. Bu dövrdə neft istehsalının iri inhisarçı qrupların əlində cəmləşməsi prosesi gedirdi. 1910-1914-cü illərdə Bakı neft sənayesinin təmərküzləşməsi, kapitalın mərkəzləşməsi və neft sənayesində inhisarçı kapitalın ağılığı daha da qüvvətlənmişdi. Azərbaycan neft sənayesinin təmərküzləşməsinin genişlənməsi Bakı fəhlə sinfinin təmərküzləşməsi ilə nəticələnmişdi. Bu da Bakı fəhlə sinfinin şüuruna və inqilabi mübarizəsinə müsbət təsir göstərmişdi. 1914-cü ildə Azərbaycan neft sənayesinə qoyulan kapitalın 42 %-i, çıxarılan neftin 51,5 %-i və bütün neft məhsulları ticarətinin 75 %-i üç böyük inhisarçı qrupun ("Standart Oyl", Şell və Nobel qardaşları) əlində toplanmışdı [3]. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın 167 neft sənaye müəssisələrindən yalnız 49-u milli kapital nümayəndələrinə məxsus idi. Neft hasilatı ilə bağlı olan sahələr: neft emalı, kimya, metal emalı, tikinti sənayesi, energetika və s. sahələr də inkişaf edirdi.

Kapitalizmin inkişafı

XX əsrin əvvəllərində təkcə Bakıda deyil, Azərbaycanın rayonlarında da kapitalist münasibətləri inkişaf edirdi. Ölkənin sənayesi təkcə neftlə məhdudlaşmırdı. Digər sənaye sahələri – mədənçıxarma, mexaniki istehsal, energetika, toxuculuq, pambıqtəmizləmə, yeyinti, ipəkçilik, nəqliyyat, rabitə, kredit-bank sistemi, ticarət inkişaf etmişdir. Bu müəssisələrdə texniki yeniliklərdən istifadə istehsalın inkişafını sürətləndirirdi. Azərbaycanda neft sənayesi ilə yanaşı, əlvan metallurgiya da inkişaf etmişdir. Bu sahədə Siemens Qardaşlarının fabrikləri seçilirdi. Gədəbəy mis dünyada ən təmiz və ən qiymətli mis sayılırdı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mis filizinin yeni yataqları kəşf edildi, sonra Qalakənd çayında ikiturbinli elektrik stansiyası tikildi. Bu, Azərbaycan əyalətlərində tikilmiş ilk su elektrik stansiyası idi. Buna baxmayaraq, 1906-cı ildə Moskvada oxşar zavodların tikintisi ilə əlaqədar Qalakənd misemalı zavodu bağlandı. Daşkəsin zəngin dəmir filizi yataqlarından yalnız mis zavodlarının əlavəsi kimi istifadə olunurdu. 1900-cü ildə mis sənayesində başlayan inhisarlaşma prosesi 1913-cü ilə qədər tamamlandı.

1910-1914-cü illərdə Rusiyada sənayenin yüksəlişi, inkişaf edən kapitalist toxuculuq sənayesinin xammala olan ehtiyacı Azərbaycanın ipəksarıma və ipəkəyirmə sənayesində canlanma əmələ gətirmişdi. İpək istehsalı Azərbaycanın şimal-qərb və cənub-qərb bölgələrində geniş yayılmışdı. Cənubi Qafqazda ipəkçilik istehsalının mərkəzi Nuxa şəhəri idi. İpəkçilikdə şirkətlər və səhmdar cəmiyyətlər mühüm rol oynayırdılar. Nuxa xam ipəyi beynəlxalq və ümumrusiya sərgilərində qızıl və gümüş medallar almışdı. Pambıqçılıqla yanaşı, pambıqtəmizləmə sənayesi də inkişaf edirdi. Bu sahədə Gəncə quberniyası birinci yerdə idi. Pambıqçılığa qoyulan kapitalın 80 %-i milli burjuaziyaya məxsus idi. Azərbaycanda maldarlığın geniş inkişafı dəri istehsalı üçün yaxşı şərait yaratmışdır. Bu dövrdə tütünçülük ən çox Zaqatala rayonunda, Nuxa, Cavanşir, Şamaxı rayonlarında yayılmışdır. Azərbaycanda ilk tütün fabriki XIX əsrin ikinci yarısında Nuxada açılmışdır. Bazara çıxarılan ənənəvi Azərbaycan malları arasında balıq məhsulları da var idi. Azərbaycanın 7 rayonunda balıqçılıqlaməşğul olurdular. Xəzərdə nərə balıqları ovlanırdı. Balıq həm təzə, həm də qurudulmuş şəkildə satılırdı. Balıqçılıq sənayesində milli kapitalın üstünlüyü var idi: iri balıqçılıq təsərrüfatlarının əksəriyyəti H.Z. Tağıyevin əlində idi. 1913-cü ildə Polşa, Almaniya, Fransa, Avstriya və Amerikaya 7 milyon rubl dəyərində balıq məhsulları göndərildi. İstehsal həcminə və işçilərin sayına görə balıqçılıq sənayesi neft sənayesindən sonra ikinci yeri tuturdu.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda biyan kökünün çıxarılması daha çox ingilis kapitalı ilə əlaqəli idi. Dünyada ən keyfiyyətli biyan kökü Azərbaycanda yetişdirilirdi. Gəncə, Kürdəmir, Ucar, Ləkədə biyan kökü emalı zavodları fəaliyyət göstərirdi. Emal zamanı alınan maye ekstraktı əsasən yeyinti sənayesində istifadə olunurdu. Azərbaycanda sənaye duz istehsalının inkişafı XX əsrin

əvvəllərinə təsadüf edir. Daş duzu Naxçıvan qəzasında, incə üyüdülmüş duz isə Abşeron və Cavad rayonlarında hasil edilirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı əhalinin artmasına, şəhər təsərrüfatının, ticarətin, nəqliyyatın və rəbitənin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. İşçilərin sayına və sənayenin payına görə Nuxa Bakıdan sonra ikinci şəhər, ikinci sənaye və ticarət mərkəzi idi. Bakı isə yük dövriyyəsinə görə Rusiyanın liman şəhərləri arasında birinci yerdə idi.

Sənayenin inkişafına baxmayaraq, Azərbaycan aqrar ölkə olaraq qalırdı. Müharibə ərəfəsində Azərbaycan əhalisinin 78 %-ə qədəri kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Azərbaycankəndinin əmtəə tədavülünə cəlb edilməsi burada kənd təsərrüfatında əmtəə-kapitalist münasibətlərinin inkişafına təsir göstərdi. Kapitalist münasibətinin Azərbaycan kəndinə daxil olması, kənd təsərrüfatının əmtəələşməsi kəndlilərin arasında ictimai təbəqələşməni gücləndirdi. Bu isə bir tərəfdən kənd burjuaziyasının meydana çıxıb artmasına, digər tərəfdən kənd əhalisinin bir qisminin yoxsullaşmasına səbəb olurdu. Belə kəndlilər də doğma yurdlarını tərk edib iş ardınca şəhərlərə getməyə məcbur olurdular. Bu proses müharibə ərəfəsində daha da geniş vüsət almışdı. Bu dövrdə Azərbaycan kəndində ictimai torpaq münasibətləri çox mürəkkəb idi. Çarizm özünün ictimai dayağı olan mülkədar torpaq sahibliyini müdafiə edirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarının çox hissəsi dövlətə və mülkədarlara məxsus idi. Torpaqların yalnız çox az hissəsi kəndlilərin ixtiyarında idi. Çarizm istədiyi zaman kəndliləri öz torpağından məhrum edirdi və onlardan aldığı torpaqları Rusiyadan Azərbaycana köçürülənlərə paylayırdı. Bu da yerli əhali ilə köçürülənlər arasında toqquşma ilə müşayiət olunurdu. Statistik məlumatlara görə, XX əsrin əvvəllərində təkcə Bakı quberniyasında mühacirlər üçün 44 min hektar münbit torpaq ayrılmışdı. Bəzən rus köçkünlərinə bütöv bir kəndin torpaqları verilirdi. 1908-1910-cu illərdə çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində Azərbaycanda üç mindən çox mühacir ailəsi məskunlaşdı. 1912-ci ildə Bakı quberniyasında 60, Gəncə quberniyasında isə 22 yeni rus kəndi yarandı. [1]

İctimai-siyasi vəziyyət

Çarizm rus olmayan xalqları daxili özünüidarə hüququndan məhrum edirdi. Xüsusən də müsəlmanların bütün hüquqlarını məhdudlaşdırmağa çalışırdı. Milli zülm siyasəti də xalq kütlələrinin vəziyyətini ağırlaşdırır, ictimai və sinfi ziddiyyətləri daha da dərinləşdirirdi.

1905-1907-ci illər rus inqilabı cəmiyyətin bütün təbəqələrinin siyasi fəallığı üçün əlverişli şərait yaratdı. Azərbaycanın hakim dairələri öz qüvvələrini daha mütəşəkkil fəaliyyət üçün toplamağa başladılar. Onlar Rus imperiyasının digər ucqar bölgələrindəki müsəlman xalqlarının nümayəndələri ilə birləşərək dövlət idarə quruluşu haqqında, xalqlara geniş sosial və siyasi hüquqlar verilməsinə dair siyasi tələbləri hazırlamağa başladılar. 1905-ci il inqilabı Azərbaycanın hakim dairələri üçün öz xalqının milli-azadlıq mübarizəsinə rəhbərlik etmək imkanı açdı.

I Dövlət Dumasının təsis edilməsi dövrü Azərbaycan burjuaziyasının siyasi oyanış dövrü oldu ki, bu da yazılan ərizələrdə özünü göstərirdi. Həmin ərizələrdə hakim sinfin hüquqlarının tapdalanmasına, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı etiraz edilirdi. Lakin bu zaman Azərbaycanın xalq təsərrüfatında nüfuzlu mövqe tutan yuxarı sosial təbəqələri nə aydın siyasi proqramlara, nə də siyasi partiyalara malik deyildilər.

Birinci rus inqilabı dövründə iki cəbhədə, yəni həm rus müstəmləkəçiliyinə, həm də erməni siyasi qüvvələrinə qarşı mübarizə gedirdi. Belə ki, çarizm millətlər arasında ədavət salır, milli qırğınlar törədir və bununla da xalqı inqilabi mübarizədən yayındırmağa çalışırdı. Belə qanlı toqquşmalardan biri 1905-ci ilin fevralın 6-da Bakıda baş verən, sonra isə Azərbaycanın digər bölgələrinə yayılan və 1906-cı ilin payızına kimi davam edən erməni-azərbaycanlı toqquşması oldu. Toqquşmalar nəticəsində 10 minə yaxın insan həlak oldu ki, bunların da əksəriyyəti azərbaycanlı idi. Çarizm bütün işlərində ermənilərə etibar etdiyi üçün onları müdafiə edirdi. Həmin günlərdə H.Zərdabi yazırdı: Aydın oldu ki, bu işlərə kim himayəçilik edir. Erməni–müsəlman qırğınının yatırılması işində nizələrə, pulemyotlara ümid bəsləmək nahaqdır. Zəhərli ilan xəlvət iş görəndə bu müharibə silahları gücsüzdür [5]. Bu faciə daşnakların vəhşilikləri qarşısında azərbaycanlıların aciz olduğunu,

mütəşəkkil olmadığını, onlara rəhbərlik edəcək, istiqamətləndirəcək bir mərkəzin olmadığını göstərirdi.

1905-1907-ci illər rus inqilabı Azərbaycan xalqının geniş kütlələrini siyasi həyata cəlb etdi, onların inqilabi fəaliyyətini artırdı, xalqın mənəvi həyatının inkişafında mühüm irəliləyişə səbəb oldu. İnqilabdan sonrakı dövrdə çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı Bakıda və Azərbaycanın müxtəlif yerlərində sənaye müəssisələrini bürüyən tətillər hərəkatı geniş vüsət almışdı. 1908-ci ildə Bakıda 228-dən artıq tətillər olmuşdu [2].

Milli oyanış

Rusiyada olduğu kimi, Azərbaycanda da partiyaların meydana gəlməsi işində rus parlamentçiliyinin yaranmasının mühüm əhəmiyyəti var idi. 1905-ci il 17 oktyabr manifesti siyasi partiyaların yaranmasının əsasını qoydu. Bu manifest Rus imperiyasının dövlət quruluşunun əsaslarını dəyişdirdi. Manifest liberal ziyalılara öz leqal partiyalarını yaratmaq imkanı verdi. Sosial-demokratlar, sosialist inqilabçılar, kadetlər siyasi həyata atıldılar. Onlarında hər birinin öz mövqeyi var idi. Bununla yanaşı siyasi ədəbiyyat, jurnallar, qəzetlər də meydana gəldi.

Yeni milli-siyasi partiyalar da yaranırdı. 1905-1907-ci illər ərzində “Difai”, “Müdafiə”, və.s təşkilatlar yaradıldı. Bu təşkilatların ömürləri uzun olmasa da gələcəkdə Azərbaycanın kütləvi siyasi partiyalarının yaranması üçün zəmin hazırlamış oldular. Milli-siyasi partiyalar içərisində mühüm yeri “Müsavət” partiyası tuturdu.

Balkan müharibələrində xristian–müsəlman qarşıdurması bütün dünyada olduğu kimi Rus imperiyasında yaşayan xalqların həyatına və mübarizəsinə öz təsirini göstərirdi. Balkan müharibələri Azərbaycan sərhədlərindən uzaq olsa da onun əks sədası özünü xalqın milli oyanışında göstərirdi. Bunun nəticəsi idi ki, 1911-ci ildə Bakıda “Müsavət” partiyası yaradılmışdı. Qısa bir zamanda onun sıraları artmağa başladı, proqramı qəbul olundu. Müsavatpartiyasının fəaliyyətinin ilkin dövrü islami mahiyyət daşıyırdı. O, ictimai, siyasi fəaliyyətində islamçılığa üstünlük vermişdir. Bu da təbii ki, tarixi zərurətdən yaranmış bir amil idi. Birinci dünya müharibəsinə qədər milli hərəkatda islamçılıq aparıcı xətt və milli özünəməxsus mühüm amillərindən biri olmuşdur. Partiyanın məqsədi müsəlman ölkələrinin müstəqilliyinin qorunması, müsəlmanların istiqlalçılığı uğrunda mübarizədən ibarət idi. “Müsavət” qısa müddətdə özünü tanıda bildi və Azərbaycanın, Qafqazın müxtəlif bölgələrində onun bölmələri yarandı. Türkçülük məfkurəsini isə partiya 1913-cü ildə M.Ə.Rəsulzadə gətirmişdi. [8]

Qeyd etmək lazımdır ki, yaranan milli partiyalar birinci rus inqilabı məğlub olduqdan sonra, yəni 1907-ci ildən 1917-ci il fevral inqilabına kimi olan müddətdə daim təqib olunurdu. Ona görə də qeyri-leqal şəraitdə fəaliyyət göstərməli olurdular.

Kapitalizm cəmiyyətinin bütün ziddiyyətlərini kəskinləşdirən birinci dünya müharibəsi inqilabı daha da sürətləndirirdi. Belə ki, müharibə Rusiyanın geridə qalmış təsərrüfatını ciddi tənəzzülə uğrattı. Sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat bərbad hala düşmüşdü. Çar Rusiyasının vilayətlərindən biri olan Azərbaycanın xalq təsərrüfatı da ağır böhran keçirirdi. Neftin müharibə üçün əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, 1915-1916-cı illərdə onun istehsalı müharibədən əvvəlki səviyyədə saxlanmasına baxmayaraq, neft sənayesi böyük çətinliklərə düçar olmuşdu. 1917-ci ilin əvvəlindən Bakıda neft çıxarılması azalmağa başladı. 1913-cü ildə Bakıda 450,0 milyon pud neft istehsal edilmişdisə, 1917-ci ildə yalnız 358,8 milyon pud neft çıxarılmışdı. Qazma işi azalmışdı. 1913-cü ildə 78 min 771 metr quyu qazıldığı halda 1916-cı ildə cəmi 54 min 760 metr quyu qazılmışdı [6]. Buna səbəb metalın, avadanlığın çatışmaması və nəqliyyat işinin pozulması idi.

Müharibənin ağır nəticələri Azərbaycan iqtisadiyyatının başqa sahələrində də özünü göstərirdi. Filiz-mədən sənayesi tamam iflasa uğramışdı. Gədəbəy mis mədənlərində mis filizi istehsalı, mis əridilməsi xeyli azalmışdı. 1914-cü ildə Gədəbəydə 892 min 904 pud xam mis filizi çıxarılmışdisə, 1917-ci ildə 167 min 435 pud çıxarılmışdı. 1913-cü ildə 87 min 892 pud xalis mis istehsal edildiyi halda 1917-ci ildə 2 min 309 pud istehsal edilmişdi [4].

Müharibə illərində Nuxa və Şuşa ipək fabriklərinin çoxunda barama çatışmadığından iş dayandırılmışdı. Azərbaycan kənd əhalisinin 30 faizi təsərrüfatdan ayrılaraq arxa işlərdə səfərbərliyə alınmışdı. Bu da kənd təsərrüfatını lazımı işçi qüvvəsindən məhrum edirdi.

Dənli bitkilər əkini sahəsi ildən ilə azalırdı. Ən zəngin taxıl rayonu olan Gəncə quberniyasında 1913-ilə nisbətən 1916-cı ildə taxıl əkini sahəsi demək olar ki, 60 % azalmışdı. Pambıq əkini sahəsi 1913-cü ildə 93 min desyatin olduğu halda 1917-ci ildə 33 minə enmişdi [1].

Ümumiyyətlə, birinci dünya müharibəsi, onun ağır nəticələri, çarizmin milli müstəmləkə zülmünün dözülməz olması Azərbaycan zəhmətkeşlərinin iqtisadi və siyasi vəziyyətini olduqca ağırlaşdırmışdı. Ərzaq qıtlığı, qiymətlərin durmadan artması, aclığın şiddətlənməsi, aclıqdan ölüm hallarının çoxalması haqqında o vaxtkı günaşırı mətbuatda rast gəlinirdi.[7]

Müharibənin törətdiyi məhrumiyyətlər ölkənin hər yerində, həmçinin Azərbaycanda müharibə əleyhinə və çar mütləqiyyətinə qarşı inqilabi hərəkətin artmasına gətirib çıxartdı. Natamam məlumata görə 1916-cı ildə təkcə Bakıda 90-dan çox tətill olmuşdu ki, bunlarda da 16 minə qədər fəhlə iştirak etmişdi. Fəhlə hərəkətinin təsiri altında Azərbaycan kəndlilərinin də çıxışları artırdı. Kəndli həyəcanları Lənkəran, Quba, Nuxa, Göyçay, Zaqatala, Gəncə, Qazax, Naxçıvan, Cavanşir qəzalarının bir çox kəndlərini bürümüşdü. Çar hakimiyyət orqanları tərəfindən çıxışlar amansızcasına yatırılma da mübarizə daha da kəskinləşirdi.

Birinci dünya müharibəsi bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da ictimai-siyasi münasibətləri daha da kəskinləşdirdi. Çar hökumətinin Azərbaycanda olan idarə aparatı, qubernatorları, qəza rəisləri, polis və jandarması, digər çar məmurları azərbaycanlıların milli heysiyyətinə toxunur, özbaşınalığa, soyğunçuluğa yol verirdilər. Bu da ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə, zəhmətkeşlərin etirazına və bunun nəticəsində köhnə üsul idarəyə qarşı mübarizənin genişlənməsinə səbəb olurdu. 1916-cı ilin iyun ayında Gəncə qəza rəisi qəza qubernatoruna xəbər vermişdi ki, “Torpaq üstündə qəzanın bir sıra kəndlərində iğtişələr baş vermişdi. Bu iğtişələrin yatırıldığına baxmayaraq, kəndlilər çıxış etmək üçün əlverişli bir vaxtın gəlib çatmasını gözləyirdilər [4].

1917-ci ilin yanvarında Bakıda, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin fabrikində tətillilərin sayı 900 nəfərə çatmışdı. Nobel firmasının Qara şəhərdəki neft emalı və kimya zavodları mexaniki emalatxanalarının 2094 fəhləsindən 1622 nəfəri yanvarın 17-dən 31-nə kimi davam etmiş tətildə iştirak etmişdi. Məhz həmin tətill də irəli sürülən tələblərin qəbul edilməsi ilə başa çatmışdı.

Bu dövrdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyəti burada inqilabi şərait üçün obyektiv zəmin yaradırdı.

Müharibə müxtəlif siniflərin və partiyaların müharibəyə münasibətini də müəyyənləşdirdi. Azərbaycan cəmiyyətinin yuxarı təbəqələri sözdə də, işdə də Rusiya ilə həmrəy olduqlarını bildirirdilər. Dördüncü dövlət dumasının müsəlman fraksiyasının “Rusiyanın müsəlman əhalisinə” müraciətnaməsində müsəlmanları Rusiyanın bütövlüyü üçün əllərindən gələni əsirgəməməyə çağırırdılar. “Kaspi” qazeti yazırdı ki, “... Bu il aşkar və aydın surətdə göstərdi ki, bütün başqa əlaqələr – nəsl, irq, qohumluq, dini, dil və sair əlaqələr təkcə vətən, dövlətlə bağlı olan rabitə qarşısında tamamilə itib gedir. Müsəlmanlar üçün isə dövlət ideyası və vətən ideyası yuxarıda göstərilən bütün əlaqələrdən qiymətlidir [5]. Bu dövrdə Azərbaycan siyasi partiyalarının fəaliyyəti çox məhdud idi, müsəlmanlar təqib olunurdu. Ona görə də fəallıq göstərə bilmirdilər. Lakin buna baxmayaraq Azərbaycan ziyalıları “Açıq söz”, “Kaspi” qəzetinin səhifələrində məqalələr nəşr etdirir və öz fikirlərini bildirirdilər.

Müharibə dövründə Azərbaycan burjuaziyası və “Müsavat” partiyası Azərbaycan kapitalistlərinə və bəylərinə bir sıra güzəştlər edilməsi, onların hüquqlarının rus kapitalistləri, mülkədarlarının hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi, Azərbaycana milli-mədəni muxtariyyət verilməsi haqqında əvvəlki tələblərini yenə də irəli sürürdülər. M.Ə.Rəsulzadə “Açıq söz” qəzetində yazdığı “Ehtiyaclarımız” adlı məqaləsində Qafqaz müsəlmanları üçün ibtidai məktəblərin milliləşdirilməsi, ali mədrəseyi-ruhaniyyənin açılması, ruhanilərin camaat tərəfindən seçilməsi, islamıyyətin özümüza qaytarılmasını zəruri hesab etmişdi.

Müharibə dövründə bolşeviklər müharibəni dayandırmaq, onu vətəndaş müharibəsinə çevirmək şüarını irəli sürürdülər. Azərbaycan bolşevikləri kütlələrə izah edirdilər ki, çar mütləqiyyətinə qarşı mübarizə aparmadan ədalətli və demokratik sülh əldə etmək mümkün deyildir. Bolşeviklər başa

salırdılar ki, çar hökumətinin müharibədə məğlub olması mütləqiyyətin yıxılmasını və inqilabın qələbəsini asanlaşdırmış olar. Eserlər isə müharibəni dayandırmaq, menşeviklər müharibəni davam etdirmək, bəzi hallarda da onu vətəndaş müharibəsinə çevirmək, daşnaksütyun partiyası müharibəni davam etdirmək siyasəti yeridirdilər. Bütün siniflər və partiyalar müharibənin nəticələrindən müəyyən faydalar əldə etmək ümidində idilər. İmperialist müharibəsi dövründə bir tərəfdən çar mütləqiyyətinin müstəmləkə siyasəti nəticəsində millətlərin səbrinin tükənməsi, digər tərəfdən isə müharibədə çar ordusunun məğlubiyyətləri ilə əlaqədar olaraq mütləqiyyətin öz sabitliyini itirməyə başlaması mövcud hökumətə qarşı inamsızlığı daha da artırmışdı.

Çar hökuməti müharibəni müvəffəqiyyətlə davam etdirməyə qadir olmadığını nümayiş etdirdikcə liberal burjuaziya çar hökumətinə qarşı müxalif mövqə tutdu. Onlar dördüncü dövlət dumasında “Tərəqqipərvər bloku” adlanan blok təşkil etdilər. Çar hökuməti ilə liberal burjuaziya arasında kəskin ixtilaf yarandı. Belə ki, liberalların siyasi quruluşun dinc inkişafını təmin etmək istəyi mümkün olmadı. Konstitusiyalı monarxiyaya nail olmaq üçün çar mütləqiyyəti məhz özü inqilabi yoldan başqa bir yol qoymadı. Əvvəllər çar mütləqiyyətini yıxmaq niyyətində olmayan liberal burjuaziya artıq bütün siyasi qüvvələrlə birləşib çar hökumətinə qarşı çıxmalı oldu.

Nəticə

İkinci rus inqilabı birinci rus inqilabı ilə sıx əlaqədar idi. Belə ki, hər iki inqilab mahiyyətə bərabər idi və eyni problemləri həll etməli idi. Onların içərisində aqrar məsələ, rejimin və bütün ruscəmiyyətinin demokratikləşdirilməsi problemləri və s. məsələlər var idi. Cəbhədə çar qoşunlarının məğlubiyyəti, təsərrüfat dağıntılığı, ərzaq qıtlığı, müharibənin zəhmətkeşlər üçüntörətdiyi məhrumiyyətlər ölkədə inqilabi hərəkətin genişlənməsinə gətirib çıxartdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, 5-ci cild, Bakı: Elm, 2008, 696 s.
2. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку: ЭЛМ, 1998, 280 с.
3. Baykara H. İstiqlal mübarizəsi tarixindən. Bakı: Azər nəşr, 1992, 276 s.
4. İbrahimova A. Azərbaycanda ictimai-siyasi qüvvələrin mübarizəsi (1917-1918-ci illər). Bakı: Elm, 2010, 208 s.
5. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkəti (1875-1918-ci illər), monoqrafiya. Bakı, 1996.
6. Mədətli E. Azərbaycan tarixi məsələləri İran tarixşünaslığında. Bakı: “Turxan” NPB, 2017, 288 s.
7. Nəsimzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Ay-Ulduz, 1996, 304 s.
8. Yaqublu N. Cümhuriyyət qurucuları. Bakı: Nurlar, 2018, 504 s.

¹E.Jafarova, ²G.Ajdarzadəh

¹doctor of philosophy in political science, associate professor

^{1,2}Mingachevir State University

Socio-political and economic situation in Azerbaijan in the early twentieth century

Abstract

The events of the early twentieth century have a special place among the bright and tragic moments of our state. This period was a very difficult, complicated and controversial period in the history of the Azerbaijani people. Despite the existence of feudal relations in the socio-economic structure of Azerbaijan, various branches of industry were developing not only in Baku, but also in other regions of Azerbaijan. Azerbaijan was already involved in the All-Russian and world trade due to the development of the oil industry. In the Russian Empire, nicknamed the "People's Prison", nations were pitted against each other, and all the rights of the Turkish people were restricted. Nevertheless, the Russian Revolution of 1905-1907 created favorable conditions for the political

activity of all sections of society. Azerbaijan authority began to gather their forces for a more organized activity. Together with the representatives of the Muslim peoples of other remote regions of the Russian Empire, they began to prepare political demands for the structure of government and the granting of broad social and political rights to the peoples.

Keywords: socio-economic structure, development of capitalism, oil industry, working class, national capital, political party, revolution

¹Э.Х.Джафарова, ²Г.И.Аждарзаде

¹доктор философии по политическим наукам, доцент

^{1,2}Мингячевирский государственный университет

Общественно-политическая и экономическая ситуация в Азербайджане в начале XX века

Резюме

События, связанные с началом XX века занимают особое место среди ярких и трагических моментов нашего государства. Этот период был очень трудным, сложным и противоречивым периодом в истории азербайджанского народа. Несмотря на наличие феодальных отношений в социально-экономической структуре Азербайджана, различные отрасли промышленности развивались не только в Баку, но и в других районах Азербайджана. Азербайджан уже был вовлечен во всероссийскую и мировую торговлю благодаря развитию нефтяной промышленности. В Российской империи, прозванной «тюрьмой народов», народы натравливались друг на друга, ограничивали все права особенно тюркских народов. Тем не менее русская революция 1905-1907-х годов создала благоприятные условия для политической активности всех слоев общества. Правящие круги Азербайджана стали собирать силы для более организованной деятельности. Вместе с представителями мусульманских народов других отдаленных районов Российской империи они стали готовить политические требования к устройству власти и предоставлению народам широких социальных и политических прав.

Ключевые слова: социально-экономический уклад, развитие капитализма, нефтяная промышленность, рабочий класс, национальный капитал, политическая партия, революция

Elmi redaktor: t.f.d. A.İsmayilov

Çara təqdim edən redaktor: t.f.d., dos. N.Zeynalov

Daxil olub: 24.08.2022

Çara qəbul edilib: 07.09.2022